

УДК 338.2

**ЖАҢА ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МОНОПОЛИЗАЦИЯСЫЗДАНДЫРУ:  
ЖАПОНДЫҚ ТӘЖІРИБЕ**

Байқұрманов Бауыржан  
Baikurmanov99@gmail.com

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университетінің халықаралық қатынастар  
факультетінің Шығыстану кафедрасының магистранты  
Нұр-Сұлтан, Қазақстан  
Ғылыми жетекші – э.ғ.к., профессор м.а. А.М.Махсотовна

Монополиясыздандыру – монополиялардың қызметін шектеу, ішкі нарықта бәсекелестік орта құру жөніндегі мемлекеттің экономикалық және заңнамалық шараларының кешені. Монополиясыздандыру – нарықтарды ырықтандыру жүзеге асырылатын, шаруашылық жүргізудің бәсекеге қабілетті субъектілерінің қызметі көтермеленетін нарықтық экономика санаты. Әлемнің барлық елдерінде шағын және орта бизнесті қорғау мақсатында антитрест, монополияға қарсы заңдар қабылданды. Олар ірі корпорацияларға қарсы бағытталған емес, өйткені өлшемнің өзі оны (корпорацияны) монополия ретінде түсіндіруге негіз бермейді, бірақ мінсіз бәсекелестікті бұзуы және сол арқылы ұлттық экономиканы әлсіретуі мүмкін нарықтағы жағдайын теріс пайдалануға қарсы [1].

Ұтымды нарықтық қатынастардың қалыптасуы, бәсекелестік ортаның сәтті дамуы шаруашылық жүргізуші субъектілердің монополистік тауар өндірушілерге, мемлекеттік монополияға байланысты өндірістік қатынастарға тәуелділігі болмаған жағдайда мүмкін болады. Қазақстанда республикалық және өңірлік деңгейлерде, құрылыс индустриясында, металлургияда, машина жасау, химия-орман, отын-энергетика кешендерінде мемлекеттік меншік монополиясын, демек, мемлекеттік басқару органдарын сақтай отырып монополизмнің болуы өзінің белсенді әсер ету нәтижелерін бағдарлайтын өндірісті монополиясыздандыруды ұтымды реттеу жүйесінің негіздерін қалыптастыруды талап етеді нарықта үстем монополистерде экономикалық өсу серпініне және тұтастай республика бойынша өңірлерде бәсекелестікті дамытуға.

Бәсекелестіктің қозғаушы күштері туралы тұтас теориялық ережелерді әзірлеуге айтарлықтай үлес қосты: А. Маршалл, Дж. М. Кейнс, Д. Рикардо, Дж. Робинсон, А. Смит, Ф.А. Хайек, Э. Чемберлин, И. Шумпетер. Олигополия мен монополияның теориялық моделін құруда маңызды рөл атқарды: К. Виксель, А.О. Курно, А.П. Пернер, Ф.И. Эджуфт. Ресейде бәсекелестік саласында іргелі ғылыми әзірлемелер жоқ. Қазіргі зерттеулер (Г.А. Азоев, О.В. Михайлов, Ю.И. Коробов, А.Ю. Юданов) халықаралық тәжірибені жалпылау әрекеті болып табылады. Сонымен бірге, бұл жұмыстар қазірдің өзінде тиісті іргелі және қолданбалы зерттеулер үшін негіз болып табылады. А.Ш. Ахмедуев, Г.А. Бучаев, Г.А. Гаджимагомедов, Х.И. Шихсаидов және басқалардың зерттеулерінде өңір деңгейіндегі бәсекелестік күрестің жекелеген мәселелері көрініс тапты [2].

Бәсекелестік пен монополия туралы қазіргі ғылыми зерттеулердің басым көпшілігінің белгілі кемшілігі олардың сипаттамалық сипаты болып табылады. Сондықтан бәсекелестік қатынастарды қалыптастыру саласы бүгінде отандық және әлемдік экономикалық ғылымда жеткілікті зерттелмеген.

Байлықтың, биліктің және өзге де игіліктердің адамдардың шағын тобының қолына шоғырлануы Қазақстанның болашағы үшін басты проблема деп жарияланды. Президент Тоқаев өзінің алғашқы сөзінде белгілі бір компаниялардың немесе «адамдар тобының» қолындағы жерді, ресурстарды, нарықты монополиялау мәселелерін жария етпеді. 8 ақпанда Президенттің қатысуымен өткен Үкіметтің кеңейтілген отырысында Қазақстан басшысы: «мемлекеттік монополия өзінің зияндылығы жағынан жеке монополиядан кем түспейді. Жалпы, монополия – бұл өте жақсы мәселе емес» [3].

2022 жылы Қазақстанда экономиканы монополиясыздандыру процесінің басталғаны туралы жарияланды, оның түпкі мақсаты – «негізсіз жекешелендірілген объектілерді мемлекеттік меншікке қайтару». Бұл процесті жемісті жүзеге асыру үшін тәжірибені қолдану ретінде ең қолайлы модель жапон әдіснамасын монополиясыздандыру болып табылады.

Жапон экономикасы әрқашан монополизацияның жоғары деңгейімен сипатталды. Онда холдингтер (дзайбацу) басқаратын жеке өнеркәсіптік-сауда-банктік концерндер нысанындағы құрылымдар басым болды. 1947 жылы тоғыз ірі концерн – «Мицуи», «Мицубиши», «Сумитомо», «Ясуда», «Ниссан», «Асано», «Нисикава», «Накажима» және «Номура» – Жапонияның барлық акционерлік капиталының 32,5%-ын басқарды, ал алғашқы төрт компанияға тиесілі 544 компанияның үлесіне тиді концерндерге елде шығарылатын өнеркәсіп өнімінің 24,5%-ы, қаржылық операциялардың 49,7%-ы, теңіз тасымалының 60,8%-ы тиесілі болды. Монополиялық бағамен және жалақыны тоқтатумен оңай пайда табатын, бәсекелестерін басудың экономикалық емес әдістерін қолданатын және заңмен шектелмеген отбасылық конгломераттар аппаратты техникалық жаңартуға аз қызығушылық танытты (әскери күштерді қоспағанда). Олардың үстемдігі кезеңінде айтарлықтай технологиялық өсу жойылды [4].

Монополияларды тарату туралы шешімді оккупациялық билік біржақты қабылдады және көбінесе саяси көзқарастарға байланысты болды.

1947 жылдың күзіне қарай холдингтерді тарату жөніндегі Комиссия 83 компанияның тізімін жасады, олардың 42-сі (26 еншілес фирмасы бар) таратылды. Концерндердің активтері 1945 жылғы бағамен баланстық құны бойынша бағаланды (әдейі төмендетілген) және 50 иен стандартты номиналы бар акциялар партияларына бөлінді. 1947 жылдан 1950 жылдың наурызына дейін олар сатылды: бір бөлігі – компаниялардың жұмысшылары мен қызметкерлеріне бөліп - бөліп төлеу номиналы бойынша, бір бөлігі – көпшілікке аукциондарда (бұл ретте 76% – номиналы бойынша, қалғаны-нарықтық бағалар бойынша). 1949 ж. Акциялардың 69% азаматтардың жеке меншігінде болды және бұл Америка Құрама Штаттарынан айырмашылығы, халық ешқашан жеке жинақтарын акцияларға салу дәстүрі болмаған елде.

Ірі өндірістік компанияларды-нарықтық монополистерді бөлу қиынырақ болды. Алайда, 1950 жылдың наурызына қарай 28 жапондық монополистерді ірілендіру бойынша «үлкен хирургиялық операция» аяқталды, экономикада бәсекелестіктің негіздері қаланды.

АҚШ Әділет департаментінің бір топ мамандары жазған 1947 жылғы монополияға қарсы заң холдингтер құруға тыйым салып, компаниялардың бірігуі мен жұтылуына қатаң бақылау орнатты. Нарықтық дискриминацияға қарсы бағытталған және сол жылдардағы Жапонияның іскери әлеміне таныс емес бұл заң қастықпен қарсы алынды.

Жаңа заңдар негізінде «дзайбацуды» жою (олардың ішіндегі ең маңыздысы – 1950 жылы қабылданған монополияға қарсы), сондай-ақ ішкі нарықтағы монополиясыздандырылған кәсіпкер үшін салық жүйесін жұмсарту жағына қарай қайта қарау «нарықтық ойынға» қатысушылардың тең құқықтары мен мүмкіндіктері бар бәсекешілік ортаны қалыптастырудың басталуын белгіледі. Шағын кәсіпкерліктің дамуы басталды, онда Жапония керемет нәтижелерге қол жеткізді. Бұл процесті сыртқы сауда және өнеркәсіп министрлігі (МВТР) және әділ мәмілелер комиссиясы қатаң қамтамасыз етті. Бұл бүгінде құрылған өндірістік аппарат көлемінің өлшемі бойынша ұлттық байлықтың негізгі бөлігін құрайтын ірі жапондық кәсіпорындарды толығымен жою бағыты алынды дегенді білдірмейді. Бұрынғы «дзайбацудың» «үш басы» – сауда, өндіріс және банк қызметін бірыңғай үйлестіру құрылымына біріктіру қағидаты сақталды. Бұл ретте қайта жанданған «тоғыздың» үлесі («Мицубиси сэдзи», «Мицуи энд Буссан», «Сумитомо сэдзи», «Марубени», «Сумитомо», «Ниссо-Иваи», «Томен», «Канемацу госе» және «Никимень» компаниялары туралы сөз болып отыр) өнеркәсіптік өндіріс көлемінде ол сыртқы нарықта айқын басым болған кезде 25%-ға дейін төмендеді, онда олар елдің сыртқы сауда айналымының 60%-ға жуығын сата отырып, монополияларға қол жеткізеді. Сонымен қатар, Жапонияда картельдерге тыйым салынбаған, бірақ олардың қызметі ұлттық мүдделерге бағынады.

Жалпы, біз Жапонияда ішкі нарықтағы реттелетін бәсекелестіктің нарықтық ережелеріне көшу туралы айтып отырмыз, оның барлық қатысушылары үшін бірдей (соның ішінде үлкендері үшін!) – монополистік теріс қылықтарды бұғаттай отырып, бір мезгілде тауардың экономикалық бәсекеге қабілеттілігінің жоғары деңгейі (оның ақаулығы, жаңалығы, ғылымды қажет етуі, салыстырмалы түрде төмен бағасы) кезінде ғана табысқа қол жеткізуге мүмкіндік беретін ережелер. Сонымен қатар, бәсекелестік, оны мезо деңгейінде ұйымдастырудың көп деңгейлі субконтрактілік принципіне қарамастан, әдеттегі монополияға қарсы шектеулерді қолданудан гөрі қатаң және экономикалық тұрғыдан тиімді болады.

Монополияға қарсы саясат әлемнің барлық дамыған елдерінде және олардың кейбіреулерінде өте ұзақ уақыт бойы (мысалы, АҚШ-та – 1890 жылдан бастап) жүргізілетіні белгілі. Алайда Жапонияда бұл саясат, біріншіден, мемлекеттік органдардың (әділ

мәмілелер жөніндегі комиссия, МВТП) қатаң әкімшілік қамтамасыз етуіне байланысты неғұрлым дәйекті және ауқымды. Екіншіден, ол шағын кәсіпкерліктің бәсекелестік ортасын қарқынды қалыптастырады. Үшіншіден, ол тікелей өндіріс саласына терең енеді. Осылайша, Жапонияның монополияға қарсы саясатында ұлттық экономиканы жалпы бақылау және реттеу принципі бекітілді – мысалы, АҚШ-тағы сияқты «құқық бұзушыларды жазалау» тәжірибесінің орнына [5].

2022 жылы 24 наурызда ҚР Мемлекет басшысының тапсырмасын орындау мақсатында ҚР Үкіметі жанынан экономикасы монополиясыздандыру жөніндегі комиссия құрылды.

Комиссия құрамына сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл, қаржы мониторингі, бәсекелесті қорғау және дамыту агенттіктерінің бірінші басшылары, Үкімет мүшелері, Бас прокуратураның және «Самұрық-Қазына» АҚ өкілдері кірді.

Комиссияның міндеті-монополиясыздандыру бойынша ұсыныстар дайындау. Атап айтқанда, комиссия жұмысы шеңберінде телекоммуникация, теміржол инфрақұрылымы, медиа активтер және басқа салалардағы негізгі оқшауланған нысандарды мемлекет меншігіне беру мәселелерін қарайды. Бүгін комиссияның алғашқы отырысы өтті, онда ҚР қаржы министрі Е. Жамаубаев, Бас прокурордың орынбасары Б. Дембаев және т.б. баяндама жасады. Алғашқы өндірістің қоры бойынша Әлихан Смайылов Қаржы министрлігіне жолдаманы мемлекеттік органдармен және «Самұрық-Қазына» АҚ-мен бірлесіп, бір апта ішінде Үкіметке негізсіз жекелеген нысандарды мемлекеттік меншігіне беру тетіктері бойынша ұсыныстар енгізуді тапсырады [6].

Қорытынды келе, Бәсекелестікті дамытуға бағытталған шаралар бірыңғай мақсатты көздейді –нарықта көптеген бәсекелес өндірушілерді құруға және олардың жұмыс істеуіне ықпал ететін процестерді ынталандыру. Бұл тұрғыда, бірінші кезекте, шаруашылық жүргізуші субъектілердің-нарық агенттерінің тәуелсіздігін, дербестігін және оқшаулығын күшейтуге бағытталған шараларды бөліп көрсету маңызды. Мұндай шаралар тек экономикалық сипатқа ие және табиғи монополиялар қызметін міндетті түрде реттей отырып, нарық инфрақұрылымын дамытумен байланысты.

Монополиясыздандыру тәжірибесінің басты мысалы ретінде жапон экономикасы әрқашан монополизацияның жоғары деңгейімен сипатталды. Жаңа заңдар негізінде «дзайбацуды» жою (олардың ішіндегі ең маңыздысы – 1950 жылы қабылданған монополияға қарсы), сондай-ақ ішкі нарықтағы монополиясыздандырылған кәсіпкер үшін салық жүйесін жұмсарту жағына қарай қайта қарау «нарықтық ойынға» қатысушылардың тең құқықтары мен мүмкіндіктері бар бәсекешілік ортаны қалыптастырудың басталуын белгіледі. Нәтижесінде шағын кәсіпкерліктің дамуы басталды, онда Жапония керемет нәтижелерге қол жеткізді.

Қазақстан экономикасын монополиясыздандыру ел экономикасының барлық секторларын одан әрі дамыту үшін бәсекеге қабілетті нарық құруға мүмкіндік береді. Мемлекет басшысының бастамасы бойынша құрылған комиссияда қаралатын шаралар пакеті бұл процесті жеделдетуге мүмкіндік береді, ал пайдалы процесс үшін салыстырмалы талдау жасау үшін дзайбацуды ликвидациялау арқылы ел экономикасын монополиясыздандыру жөніндегі үйлесімді жұмыстың арқасында ішкі және сыртқы нарыққа қол жеткізген Жапония сыйақысын монополиясыздандыру тәжірибесі.

### **Пайдаланылған әдебиеттер тізімі**

1 The Effects of Demonopolization on Economic Growth Takao Nakano The Canadian Journal of Economics / Revue canadienne d'Economie Vol. 18, No. 3 (Aug., 1985), pp. 622-635.

- 2 Қ.А. Өскенбаев экономиканы монополиясыздандыру және бәсекелестікті дамыту процесін реттеу: Қазақстан Республикасының материалдарында. 1998.
- 3 <https://ia-centr.ru/experts/aleksandra-perminova/demonopolizatsiya-kak-deviz-novogo-kazakhstana/>.
- 4 И.П. Лебедев. Япония: смена модели экономического роста. М., 1990.
- 5 Япония: экономика, политика, общество на заре 21 в. М., 2003
- 6 <https://primeminister.kz/kz/news/kr-ekonomikasyn-monopoliasyzdandyru-zhonindegi-komissiya-zhumysynyn-bastaluy-turaly-242030>.